

Marcin Bukała

Studium Nauk Humanistycznych Politechniki Wrocławskiej

ETYKA EKONOMICZNA ŚREDNIOWIECZA

Złoty wiek scholastyki pokrywa się z długim okresem rozwoju gospodarczego, określanym przez historyków gospodarczych jako wzrostowa faza cyklu sekularnego w XII i XIII w¹. Rozwój ekonomiczny w Europie Zachodniej rozpoczął się ok. roku 1000, a na wschód od Łaby zaznaczał się stopniowo w XII w. Początek tego procesu wiązał się chronologicznie z końcem najazdów arabskich, normandzkich i węgierskich. Kres epoki *prosperity* w Europie Zachodniej przyniosły katastrofy głodu i epidemii XIV wieku, szczególnie klęska „czarnej śmierci” – czyli epidemia dżumy – w 1348 roku². W krajach Europy środkowej kryzys późnego średniowiecza zaznaczył się mniej wyraźnie, tutaj wieki XIV i XV były okresem awansu cywilizacyjnego³.

Impulsami rozwoju były zachodzące od X w. zmiany w rolnictwie: wprowadzenie pługu kołowego, trójpolówki, a w pewnych regionach również wykorzystanie koni w miejsce wołów w pracach polowych (umożliwione przez zastosowanie chomąta)⁴. Rewolucja handlowa XII i XIII w. wiązała się z upowszechnieniem stosowania pieniądza, powstaniem rynków lokalnych, i intensyfikacją wymiany dalekosiężnej, a także z rozwojem sieci miast z produkcją rzemieślniczą⁵. W krajach romańskich odrodzenie życia miejskiego nastąpiło po kilkunastu

¹ O koncepcji cyklu sekularnego zob. F. Braudel *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII*, Warszawa 1992, t. III: *Czas Świata*, s. 56–73; ibidem, t. I: *Chleb codzienny*, s. 44 n. i s. 80–82.

² Kryzys XIV w. przedstawiają m. in.: Ph. Chaunu *Czas reform*, Warszawa 1989; F. Braudel, op. cit., t. I, s. 44 n.; N. Pounds *An Economic History of Medieval Europe*, London–New York 1994, s. 445–451.

³ N. Pounds, op. cit., s. 472 n.; J. Kłoczowski *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998, s. 125 n.

⁴ N. Pounds, op. cit., s. 164–215.

⁵ O rewolucji handlowej średniowiecza zob.: F. Braudel, op. cit., t. II, s. 74–99; N. Pounds, op. cit., s. 343–406; Ch. Dyer *Il commercio nell'Europa medievale*, w: V. Castronovo (red.) *Storia dell'economia mondiale*, Roma–Bari 1996, s. 499; S. Epstein *L'organizzazione del lavoro nel*

kowej przerwie trwającej od VII do XI w., podczas gdy na terenach na wschód od Renu rozwój na większą skalę nastąpił po raz pierwszy. Wzrostowi ekonomicznemu średniowiecznej Europy towarzyszyło powstanie wielu nowych instytucji gospodarczych, takich jak spółki handlowe, domy bankierskie, papiery wartościowe oraz obrót rentą⁶. Wymowna jest tutaj opinia znawcy początków bankowości Johna Noonana, który stwierdził, iż pozycja społeczna bankiera w trzynastowiecznej Florencji była tak wysoka, jak w dwudziestowiecznym Nowym Yorku⁷. Średniowieczni scholastycy, szczególnie bracia zakonów żebrzących, obserwowali zachodzące zmiany i nierzadko musieli rozstrzygać trudne kwestie etyki ekonomicznej. Charakterystycznym przykładem była tutaj prośba lektora florenckiego klasztoru dominikanów Jakuba z Viterbo, który zwrócił się do św. Tomasza z Akwinu o rozstrzygnięcie kwestii wysokości cen przy sprzedaży kredytowej⁸.

W średniowieczu etyka ekonomiczna i myśl ekonomiczna były nierozzerwalnie powiązane – właśnie problemy etyczne inspirowały scholastyków do podejmowania analiz ekonomicznych⁹. Zagadnienia ekonomiczne obecne były przede wszystkim w summach i traktatach teologicznych jako część teologii praktycznej (dziś określanej jako teologia moralna). Drugi nurt etyki ekonomicznej, filozoficzny, odnajdujemy w komentarzach do pism filozofii moralnej

Medioevo, w: *Storia dell' economia mondiale...*, s. 455–472. O wpływie transformacji gospodarczej na kulturę i mentalność zob. L. Little *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*, New York 1978, s. 3–58.

⁶ Zob. R. De Roover *Business, Banking and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe*, red. J. Kirshner, Chicago–London 1974; F. Braudel, op. cit., t. II (*Gry wymiany*), s. 115–142 i s. 395–420; N. Pounds, op. cit., 407–442; D. Abulafia *The Impact of Italian Banking in the Late Middle Ages and the Renaissance 1300–1500*, w: L. Neal (red.) *Banking, Trade and Industry: Europe, America and Asia From the Thirteenth to the Twentieth Century*, Cambridge 1997, s. 17–34; W. Morawski *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002, s. 35–55. O stosunkach polskich zob.: B. Lesiński *Kupno renty w Polsce średniowiecznej na tle ówczesnej doktryny i praktyki zachodnioeuropejskiej*, Poznań 1966, s. 321–324; H. Samsonowicz *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich*, Warszawa 1968, s. 185–189; R. C. Hoffman *Land, Liberties, and Lordship in Late Medieval Countryside. Agrarian Structure and change in the Duchy of Wrocław*, Philadelphia 1989; J. Drabina *Życie codzienne w miastach śląskich w XIV i XV w.*, Wrocław 1998.

⁷ J. Noonan *The Scholastic Analysis of Usury*, Cambridge MA 1957, s. 192.

⁸ Tomasz z Akwinu *De emptione et venditione ad tempus* (Tomasz z Akwinu, *Opera Omnia*, Frommann–Holzboog, Stuttgart 1980 [dalej skrót: Frommann–Holzboog], t. VI, 637–638; przekł. polski: Święty Tomasz z Akwinu, *Dzieła wybrane*, tłum. J. Salij OP, Kęty 1999, s. 437–441; zob. O. Capitani *La „venditio ad terminum” nella valutazione morale di san Tomasso d' Aquino e di Remigio de Girolami*, „Bullettino dell' istituto storico italiano per il medio evo” 1958, 70, s. 299–363.

⁹ Zob. omówienie literatury dotyczącej myśli ekonomicznej średniowiecza we wstępie do pracy: M. Bukala *Zagadnienia ekonomiczne w nauczaniu wrocławskiej szkoły dominikańskiej w późnym średniowieczu*, Wrocław 2004.

Arystotelesa, szczególnie do *Etyki nikomachejskiej*, ale również do *Polityki* i *Ekonomiki*¹⁰.

Źródła średniowiecznego systemu etyki ekonomicznej

Filozofia Arystotelesa i *Ewangelie* przekazały średniowiecznej etyce dwa obrazy łączone z etyką ekonomiczną, stanowiące inspirację zarówno dla średniowiecznych autorów, jak i dla historyków. Pierwszy z nich ma charakter ogólny: obraz kupca wyrzucającego towar za burtę statku, któremu grozi zatonięcie, został przedstawiony przez Arystotelesa w *Etyce nikomachejskiej*¹¹. Dla średniowiecznych autorów symbolizował on decyzje, do których jesteśmy przymuszani przez okoliczności ekonomiczne, nie będące decyzjami wolnymi¹². Drugi obraz jest historyczny i konkretny – to obraz Chrystusa, który wypędził przekupniów ze świątyni jerozolimskiej (*Mt* 21, 12–13). Stał on się punktem wyjścia do dyskusji nad etyką kupiecką¹³.

Podstawowymi źródłami i punktami odniesienia do których nawiązywała średniowieczna etyka ekonomiczna, były Biblia i patrystyka, filozofia Arystotelesa, oraz prawo kanoniczne, a pośrednio również rzymskie prawo cywilne.

Biblia i patrystyka

W tradycji etyki chrześcijańskiej zagadnienie ekonomiczne były poruszane już w okresie patrystycznym. Starożytni Ojcowie Kościoła występowali nieraz przeciw lichwie. Lichwa dotyczyła według nich nie tylko problemu pożyczek, ale ujmowana była szeroko, jako niesprawiedliwe wykorzystanie słabszej pozycji drugiej strony w stosunkach ekonomicznych¹⁴. Św. Augustyn często mówi o lichwie w *Objaśnieniach Psalmów*¹⁵. Charakterystyczne, że tam gdzie w samym tekście

¹⁰ Zob. P. Czartoryski *Wczesna recepcja „Polityki” Arystotelesa na Uniwersytecie Krakowskim*, Wrocław 1963, „Monografie z dziejów nauki i techniki”, t. XXI; J. Korolec *Kierunki i tendencje w nauczaniu „Etyki” Arystotelesa*, w: *Filozofia polska XV wieku*, Warszawa 1972, s. 94–122; A. Słomczyńska *Krakowskie komentarze z XV wieku do „Ekonomiki” Arystotelesa*, Wrocław 1978, „Monografie z dziejów nauki i techniki”, t. CXVIII.

¹¹ Arystoteles *Etyka nikomachejska*, I, 1110a.

¹² Temu zagadnieniu poświęcona jest praca O. Langholma *The Legacy of Scholasticism in Economic Thought. Antecedents of Choice and Power*, Cambridge 1998.

¹³ Zob. G. Todeschini *I mercanti e il tempio. La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo ed Eta Moderna*, Bologna 2002.

¹⁴ J. Majka *Ewolucja historyczna pojęć „lichwa” i „procent” a ich wzajemny stosunek*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1985, 2, s. 59–85, zob. s. 72.

¹⁵ Augustyn z Hippony *Enarrationes in Psalmos*: Ps LIV, 12 (PL [= *Patrologia Latina*, (red.) Migne, Parisiorum 1841–1961] 66. 638), Ps LXXI, 14 (PL 36, 910); także: Ps XIV, 5 (PL 36, 144), Ps XXXVI, 17 i 26 (PL 36, 367 i 386). Ps XXXVIII, 4–5 (PL 36, 416), Ps CXXVIII, 5 (PL 37, 1692); Ps CXL, 4 (PL 37, 1823); (we współczesnych przekładach Biblii numeracja cytowanych Psalmów jest o jeden punkt wyższa).

psalmu wersji wulgaty mowa jest o lichwie (*usura*), we współczesnym przekładzie z hebrajskiego w Biblii Tysiąclecia zastosowano w niektórych miejscach ogólne określenia takie jak „podstęp” („a z jego placu nie znika krzywda i podstęp” *Ps* 55, 12) lub „krzywda” („wybawi ich od krzywdy i ucisku” *Ps* 72, 14). Św. Ambroży poświęca lichwie dużo miejsca w *Komentarzu do Księgi Tobiasza*. Podaje definicję lichwy „*quodcumque sorti accidit usura est*”. Zdanie to odnosi się jednak również do różnych transakcji handlowych¹⁶. Natomiast św. Hieronim w większym stopniu koncentruje się na problemie lichwy w *Komentarzu do Księgi Ezechiela*¹⁷. W dziedzinie etyki ekonomicznej bardzo istotną rolę odegrał anonimowy tekst Pseudo-Jana Chryzostoma, *Eiciens dominus*, nawiązujący do faktu wypędzenia kupców ze świątyni jerozolimskiej przez Chrystusa (*Mt* 21, 12–13)¹⁸.

Chrześcijańska doktryna moralna od czasów Ojców Kościoła była prezentowana na dwóch poziomach. Poziom podstawowy stanowiły pouczenia (*praecepta*), do których wszyscy wierni mieli obowiązek się stosować; poziom wyższy, trudniejszy do osiągnięcia – rady (*consilia*), prowadzące do doskonałości chrześcijańskiej. Przestrzeganie zasad nauki Kościoła na poziomie przykazań z założenia jest konieczne do zbawienia, natomiast poziom wyższy wierni mają osiągać stopniowo. Zalecenie rozdania wszystkich dóbr skierowane przez Chrystusa do bogatego młodzieńca (*Mt*, 19, 16–22) interpretowano jako radę wskazującą drogę doskonałości, a nie nakaz obowiązujący wszystkich chrześcijan. Rozróżnienie między *praeceptum* a *consilium*, zarysowane wyraźnie przez św. Augustyna, miało fundamentalne znaczenie dla późniejszej myśli ekonomicznej scholastyków¹⁹. Jednym z celów średniowiecznych scholastyków w epoce rozwoju rynku i gospodarki towarowo-pieniężnej było wypracowanie norm etyki życia ekonomicznego, które byłyby powszechnie obowiązujące i regulowałyby działania nastawione na zysk – system ten należał więc do sfery przykazań (*praeceptum*). Etyka ekonomiczna *sensu stricto* obejmowała normy absolutnie wiążące. W tym duchu należy odczytywać między innymi koncepcję sprawiedliwej ceny (*iustum pretium*) oraz ukształtowany w późnym średniowieczu kodeks etyki kupieckiej. Scholastycy nierzadko jednak podkreślali, że lepiej czynimy wychodząc poza wymogi przykazań. Na przykład według św. Tomasza z Akwinu kupiec, którzy przywożąc zboże do kraju, w którym go brakuje, wie o nadchodzących nowych dostawach, może sprawiedliwie sprzedać towar po cenie tam obowiązującej. Lepiej jednak zrobi informując o nowych dostawach, choć obniży to uzyskaną cenę. Nie jest jednak do te-

¹⁶ Ambroży z Mediolanu *De Tobia*, cap. 14 (PL 14, 778b–c).

¹⁷ Hieronim *Commentaria in Ezechielem*, lib. VI (PL 25, 170–171, 176–177, 179).

¹⁸ *Concordia discordantium cononum*, pars I, distinctio 88, cap. 11 palea (PL 187, 419a–420b); polski przekład fragmentu tekstu zamieszczony jest w pracy J. Le Goff *Sakiewka i życie, gospodarka i religia w średniowieczu*, Gdańsk 1995, s. 35; zob. J. Baldwin *The Medieval Merchant before the Bar of Canon Law*, „Michigan Academy of Science, Arts, and Letters” 1959, 49, s. 289–90; O. Langholm *Economics in Medieval Schools. Wealth, Exchange, Value, Money and Usury according to the Paris Theological Tradition 1200–1350*, Leiden–New York–Köln, 1992, s. 102–103;

¹⁹ J. Viner *Religious Thought and Economic Society*, Durhan NC 1978, s. 41.

go zobowiązany zasadami sprawiedliwości²⁰. Wymieniona rada Tomasza, podobnie jak zalecenia uwalniania niewolników u innych autorów średniowiecznych, należały do etyki ekonomicznej w szerszym rozumieniu. Współistnienie bezwzględnie obowiązujących norm wyrażonych w przykazaniach oraz „zaleceń doskonałości” stanowi ważny i ciekawy problem etyki chrześcijańskiej. W późniejszym rozwoju etyki ekonomicznej w czasach nowożytnych zakres norm bezwzględnie obowiązujących został stopniowo ograniczony do minimum. Według Tomasza Hobbesa na przykład zawierał się w zasadzie dotrzymywania zawartych umów, o ile nie zostały narzucone przy zastosowaniu fizycznego przymusu (z pominięciem problemu przymusu ekonomicznego)²¹.

Filozofia Arystotelesa

Sfera *praeceptum* obejmowała normy wyprowadzone z zasady sprawiedliwości. Wraz z recepcją filozofii Arystotelesa, pojęcie sprawiedliwości stało się ważnym narzędziem w rozważaniach etyczno-ekonomicznych scholastyków. Tekst z V księgi *Etyki nikomachejskiej* zawierający analizę pojęć sprawiedliwości rozdzielającej (*distributiva*) i wyrównującej (określanej przez scholastyków jako wymienna: *commutativa*) oraz sprawiedliwej odpłaty (*contrapassum*) był komentowany przez wielu średniowiecznych autorów począwszy o Alberta Wielkiego i Tomasza z Akwinu. Autorzy średniowieczni w szczególny sposób skoncentrowali swoją uwagę na zastosowaniu Arystotelesowego modelu sprawiedliwej odpłaty do etyki ekonomicznej. Odwoływali się doń zwłaszcza autorzy dominikańscy, akcentujący rolę intelektu i sprawiedliwości, a w mniejszym stopniu franciszkanie, którzy bardziej podkreślali znaczenie woli i miłosierdzia²². Obok koncepcji sprawiedliwej wymiany, również koncepcja pieniądza oraz koncepcja chrematystyki²³ odegrały ważną rolę w średniowiecznej etyce ekonomicznej.

²⁰ Tomasz z Akwinu *Summa theologiae*, pars II-II, q. 77, art. 3 (ed. Frommann-Holzboog, t. II s. 623–24).

²¹ Zob. O. Langholm *The Legacy of Scholasticism...*, op. cit., 139–157.

²² O. Capitani *Sulla questione dell'usura nel Medio Evo*, w: O. Capitani (red.) *L'etica economica medievale*, Bologna 1974, s. 23–46, zob. 32–38.

²³ Chremastyka pojawia się w dwóch znaczeniach: sztuki zdobywania własności i sztuki zdobywania pieniędzy (W. Campbell *The Old Art of Political Economy*, w: T. Lowry (red.) *Pre-Classical Economic Thought*, Kluwer 1987, s. 31–41, zob. s. 37); Na niejednoznaczność pojęcia chremastyki zwraca uwagę także O. Langholm (*Economics in Medieval Schools...*, op. cit., s. 177–178); Pojęcia „ekonomiki” i „chrematystyki” mają kluczowe znaczenie dla tekstu Arystotelesowej *Ekonomiki* (A. Słomczyńska *Krakowskie komentarze...*, op. cit., s. 10). Chrematystyce, poświęcona jest druga księga *Ekonomiki*, która nie jest autentycznym tekstem Arystotelesa i nie występowała w przekładach średniowiecznych (zob. A. Słomczyńska *Krakowskie komentarze...*, op. cit., s. 11). Dwie formy bogacenia się tzn. zdobywanie własności z natury i zdobywanie pieniędzy poprzez wymianę handlową, zostały jednak omówione w *Polityce* (ks. I, 1256a–1259a) [zob. M. Bukata *Zagadnienia ekonomiczne...*, op. cit., rozdz. III].

Prawo kanoniczne i cywilne

Kolejny punkt odniesienia średniowiecznej etyki ekonomicznej stanowiło prawo kanoniczne. Normy etyki głoszone przez teologów w dużej mierze zostały potwierdzone przez prawo kanoniczne. Prawo to, również w zakresie norm dotyczących życia ekonomicznego w znacznym stopniu odwoływało się do pojęć wypracowanych w prawie cywilnym²⁴. Sądy kościelne nie mogły jednak mierzyć intencji stron, które miały kluczowe znaczenie dla moralnej oceny wielu relacji ekonomicznych (szczególnie w kwestii lichwy). Wpływ teologów, kaznodziejów i spowiedników często sięgał więc dalej niż wpływ prawników-kanonistów²⁵. Kwestie moralne związane z działalnością ekonomiczną były często akcentowane w podręcznikach dla spowiedników²⁶. W późnym średniowieczu istotna tu będzie powszechna obecność świadomości śmierci i konieczności odkupienia grzechów, w tym również grzechów związanych z prowadzeniem interesów. Tym, którzy nie uzyskali absencji, odmawiano chrześcijańskiego pogrzebu. Znaczenie momentu śmierci wzrosło w związku z rozwojem teologii sakramentu pokuty i ogłoszeniem w XIII w. przez Kościół doktryny o czyścicy, która dawała nadzieję na ostateczne odpokutowanie grzechów pod warunkiem żalu w momencie śmierci²⁷. Punkty widzenia teologów i kanonistów często jednak wzajemnie się przenikały. Jeden ze słynnych dominikańskich podręczników spowiedzi, zatytułowany *Summa de casibus poenitentiae*, opracowany został z zastosowaniem prawniczej metody rozpatrywania przypadków (kazuśów). Jego autorem był wybitny znawca prawa kanonicznego św. Rajmund z Peñaforte. W konsekwencji etyka późnośredniowieczna, a zwłaszcza gospodarcza, miała w dużej mierze charakter kazuistyczny, co akcentuje Stefan Swieżawski²⁸. Wśród tekstów dotyczących problematyki ekonomicznej istotne miejsce zajmują zbiory kwestii i traktaty poświęcone różnym formom obrotu rentą²⁹, pocho-

²⁴ J. Baldwin *I romanisti medievali*, w: *L'etica economica medievale*, red. O. Capitani, Bologna 1974, s. 69–94.

²⁵ J. Gilchrist *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, London 1969, s. 49.

²⁶ P. Michaud-Quantin *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII–XVI siècles)*, „*Analecta mediaevalia Namurcensia*” nr 13, Louvain 1962, s. 48 n.; O. Langholm *Economics in Medieval Schools...*, op. cit., 108–116.

²⁷ Ph. Aries *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1992, s. 188–193; J. Gilchrist, op. cit., s. 98; J. Le Goff *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1994, s. 190; Idem, *Sakiewka i życie...*, op. cit., s. 85–103.

²⁸ S. Swieżawski *Z dziejów etyki u progu etyki nowożytnej*, w: Idem, *Studia z myśli późnego średniowiecza*, Warszawa 1998, s. 34 n.; zob. też Idem, *U źródeł nowożytnej etyki*, Kraków 1987, s. 155–180.

²⁹ O znajdujących się w innych zbiorach późnośredniowiecznych tekstach polskich, czeskich i niemieckich dotyczących obrotu rentą piszą m.in.: B. Chmielowska *Traité de Stanislas de Skarbinierz „De contractu reemptionis” retrouvé dans le manuscrit G. 14838 de la Bibliothèque de Universitaire Gand*, „*Mediaevalia Philosophica Polonorum*” 1992 31, s. 119–146; *Fragment praskiej dyskusji z początku XV wieku w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej*, „*Bioletyn Biblioteki Ja-*

dzące od Henryka z Gandawy, Henryka z Hesji, św. Antonina z Florencji, Astesana z Asti³⁰.

Podstawowe problemy średniowiecznej etyki ekonomicznej

Własność – sprawiedliwa cena – lichwa

W etyce ekonomicznej średniowiecza istotne miejsce zajmowały takie problemy jak własność, sprawiedliwa cena, lichwa, oraz problem etyki pracy i etyki kupieckiej. W patrystycznym i scholastycznym ujęciu własność prywatna wynika z konieczności praktycznej. W prawie naturalnym (*ius naturale*) wpisana jest natomiast zasada wspólnego przeznaczenia dóbr, która wynika z nadrzędnej prawdy: dobra tego świata należą do Boga, a człowiek jest tylko ich użytkownikiem. Sentencja: *secundum ius naturale omnia sunt communia*³¹ wskazywała na zobowiązania społeczne ciążyące na własności prywatnej³².

Koncepcja sprawiedliwej ceny wiązała się z ceną rynkową powszechnie przyjętą na danym obszarze, z uzupełniającym zastrzeżeniem, że jej wartość minimum wyznaczały nakłady na pracę i koszty materiałów³³. Tomasz z Akwinu w liście dotyczącym sprzedaży kredytowej łączy sprawiedliwą cenę z ceną rynkową³⁴. Koncepcja ta wiąże się z rzymską tradycją prawną, która przyznawała prawo rekompensaty jednej stronie transakcji, gdy cena odbiegała na jej niekorzyść więcej niż o połowę od średniej ceny przyjętej na danym obszarze (*laesio enormis*). Rzymska zasada: *res tantum valet, quantum vendi potest*, została uzupełniona dopowiedzeniem, że wartość towaru jest wyznaczana przez wszystkich uczestników powszechnej wymiany, *Res tantum valet, quantum vendi potest, scilicet communi-*

giellońskiej” 1997, 1–2, s. 5–20; K. Olendzki *Moralność i kredyt. Kontrakt kupna – sprzedaży w traktach uczonych środkowo europejskich z przelomu XIV i XV w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1996/97, t. LVI/LVII, s. 29–67.

³⁰ Zob. M. Bukała *Zagadnienia ekonomiczne...*, op. cit., s. 161 n.

³¹ Tomasz z Akwinu *Summa theologiae*, pars II–II, q. 66, art. 2. (ed. Frommann-Holzboog, t. II s. 612).

³² Zob. D. Wood *Medieval Economic Thought*, Cambridge, 2002, rozdz. I.

³³ O. Capitani *La „venditio ad terminum...”*; J. Baldwin *The Medieval Theories of the Just Price, Romanists, Canonists and Theologians in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Philadelphia 1959 („Transactions of Philosophical American Society” XLIX, 4); Idem, *I romanisti medievali...*; A. Saporì *Il giusto prezzo nella dottrina di S. Tommaso e nella pratica nel suo tempo*, w: *L'etica economica medievale...*, op. cit., s. 95–130; F. Bednarski OP, *Uwagi*, w: Św. Tomasz z Akwinu *Suma teologiczna*, t. XVIII, Londyn, s. 339–341; O. Langholm *Price and Value in the Aristotelian Tradition*, Bergen 1979; Idem, *Scholastic economics*, w: T. Lowry (red.) *Pre-Classical Economic Thought*, s. 115–135; Idem, *Economics in Medieval Schools...*, op. cit., s. 227–234 i s. 577–583; Idem, *The Legacy of Scholasticism...*, op. cit., s. 77–99; D. Wood, op. cit, rozdz. V; M. Bukała *Zagadnienia ekonomiczne...*, op. cit., s. 110 n i 199 n.

³⁴ O. Capitani *La „venditio ad terminum”*, op. cit.

ter³⁵. Sprawiedliwa cena jest więc wynikiem wspólnego wyboru całej społeczności (*communiter*), dokonanego poprzez udział w wymianie rynkowej. W wyjątkowych przypadkach cenę tę określa decyzja odpowiedniej władzy. *Iustum pretium* – to cena równa dla wszystkich kupujących. Jej przeciwieństwem jest dyskryminacja cenowa: wykorzystywanie niewiedzy lub szczególnie trudnej sytuacji kupującego oraz praktyki monopolistyczne³⁶. Obowiązywała tu zasada, iż szczególna potrzeba kupującego lub szczególna użyteczność towaru dla kupującego nie wpływają na wysokość ceny – nie mogą uzasadniać ceny odbiegającej od ceny rynkowej. Natomiast podniesienie kosztów sprzedawcy lub producenta, czy szczególna wartość rzeczy dla sprzedawcy może wpływać na cenę („podwójna zasada” sprawiedliwej ceny³⁷).

Inaczej niż w przypadku wymiany towarów przedstawiała się sytuacja w zakresie pożyczek. Nie istniał jeszcze rynek kredytowy. Sprawiedliwa cena w przypadku pożyczek pieniędzy czy innych dóbr oznaczonych co do gatunku z założenia wynosiła zero, a każdą nadpłatę wymaganą przy zwrocie pożyczki uważano za lichwę, o ile nie była uzasadniona tytułami zewnętrznymi wynikającymi ze szczególnych okoliczności. Do tytułów tych należały: strata wierzyciela (*damnum emergens*), utracone korzyści (*lucrum cessans*), kara umowna (*poena detentorii*), odszkodowanie związane ze szczególnym ryzykiem (*periculum sortis*), dar wyrażający wdzięczność dłużnika (*gratis dans*), wreszcie wynagrodzenie za wkład pracy pożyczkodawcy³⁸. Oryginalna, ostatecznie uznana teoria lichwy została wyłożona przez św. Tomasza z Akwinu w kwestiach diskutowanych *De malo* i w *Summie teologii*³⁹. Była to argumentacja ze używalności przedmiotu pożyczki, oparta na rzymskim rozróżnieniu prawnym między dobrami oznaczonymi co do tożsamości a tymi, które są oznaczone tylko co do gatunku. Dobra nie oznaczone co do tożsamości jak pieniądze, zboże, oliwa, mogą być przedmiotem pożyczki (*mutuum*). Pożyczka polega na przeniesieniu posiadania. Świadczeniu pożyczkodawcy – przeniesieniu posiadania i własności – odpowiada analogiczne wzajemne świadczenie pożyczkobiorcy – zwrot pożyczki po pewnym okresie czasu. Dodatkowe wynagrodzenie „za używanie rzeczy” jest nieekwiwalentne i niesprawiedliwe, gdyż w przypadku dóbr takich jak pieniądze nie można oddzielić używania od posiadania i własności, jak ma to miejsce w przypadku dóbr oznaczonych co do tożsamości, na przykład w przypadku najmu domu⁴⁰. W sytuacji pożyczki na dłuż-

³⁵ J. Baldwin *I romanisti medievali*, op. cit., s. 93.

³⁶ R. De Roover *San Bernardino of Siena and Sant' Antonino of Florence. The Two Great Economic Thinkers of the Middle*, Ages Boston MA 1967 (The Kress Library of Business and Economics, XIX); J. Viner, op. cit., s. 84.

³⁷ O. Langholm *Scholastic economics...* op. cit., s. 126; Idem, *Economics in Medieval Schools...*, op. cit., s. 573.

³⁸ J. Gilchrist, op. cit., s. 67.

³⁹ Tomasz z Akwinu *Quaestiones disputatae de malo*, q. 13; Idem, *Summa theologiae*, pars II-II, q. 78, art. 1 (zob. ed. Frommann-Holzboog, t. II, s. 624)

⁴⁰ Zob. B. Skrzydlewski OP *Istota lichwy według św. Tomasza z Akwinu*, „Roczniki Filozoficzne” 1965, 13/2, 27–50; Idem, *Przykład argumentacji św. Tomasza z Akwinu w dziedzinie ety-*

nika przechodzi czasowo własność przedmiotu pożyczki – dysponuje on pieniędzmi na własny rachunek (inaczej niż prowadzący spółkę, który działa w imieniu wspólników i dzieli z nimi ryzyko⁴¹). Średniowieczni autorzy podkreślali również, iż nie sam kapitał, ale praca oraz przedsiębiorczość stanowią właściwe źródło zysku. Owoce przedsiębiorczości dłużnika winny należeć do niego samego, a nie do wierzyciela⁴². W późnośredniowiecznej scholastyce funkcjonowała koncepcja kapitału pochodząca od franciszkanina związanego ze spirytuałami, Piotra Olivi, który określał kapitał augustyńskim pojęciem przyczyn załączkowych (*rationes seminales*)⁴³. Chodziło tu jednak o kapitał uruchomiony przez pracę (*industria*), a nie kapitał ujmowany abstrakcyjnie, w oderwaniu od produkcji czy handlu.

Praca

Średniowieczna etyka ekonomiczna podejmowała również temat pracy. Niezależnie od znaczenia ekonomicznego pracy, zwracano często uwagę na jej pozytywne znaczenie moralne⁴⁴. Prowadziło to do awansu moralnego pracy fizycznej. Praca rzemieślnika znajdowała często wyraz w gotyckiej sztuce. U niektórych autorów renesansowych można jednak dostrzec krok wstecz – powrót do antycznej tradycji lekceważenia pracy, widoczny na przykład u Leona Battisty Albertiego⁴⁵.

Tradycyjnie, w tekstach średniowiecznych występował obraz rzemieślnika, pracującego na własny rachunek. Wraz z rozwojem działalności produkcyjnej w miastach pojawił się problem pracowników najemnych. Najpierw autorzy z bardziej rozwiniętego ekonomicznie kręgu cywilizacji arabskiej⁴⁶, a za nimi łacińscy scholastyki⁴⁷ potępiali nierzetelność w wywiązywaniu się z umów z robotnikami, która

ki szczegółowej. *Argumentacja przeciw pobieraniu wynagrodzenia z tytułu pożyczki*, „Roczniki Filozoficzne” (1965), 13/2, s. 51–81. Zob. też K. Olendzki *Wizja „małe ablatum” w zapisach czternasto- i piętnastowiecznego ustawodawstwa synodalnego polskiej prowincji kościelnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2003, 63, s. 7–52.

⁴¹ Tomasz z Akwinu *Summa theologiae*, pars II–II, q. 78, art. 2 (zob. ed. Frommann-Holzboog, t. II, s. 625).

⁴² O. Langholm *The Aristotelian Analysis of Usury...*, op. cit., s. 109–110.

⁴³ G. Todeschini *Un trattato di economia politica francescana: il „De emptioibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus” di Pietro di Giovanni Olivi*, Rome 1980 („Istituto storico italiano per il Medio Evo. Studi Storici”, fasc. 125–26), s. 85; O pojęciu kapitału w kontekście średniowiecznej doktryny o lichwie zob. też: J. Majka *Ewolucja historyczna pojęć „lichwa” i „procent”...*, op. cit., s. 80.

⁴⁴ O. Langholm *The Legacy of Scholasticism...*, op. cit., s. 119.

⁴⁵ D. Wood, op. cit., s. 53.

⁴⁶ Mojżesz Majmonides *The Guide for the Perplexed*, przeł. z arab. M. Friedländer, New York 1956, s. 351; cyt. za O. Langholm *The Legacy of Scholasticism...*, op. cit., s. 118.

⁴⁷ Tomasz z Akwinu *Summa theologiae*, pars I–II, q. 105; w nawiązaniu do biblijnego nakazu Księgi Kapłańskiej: „Nie będziesz uciskał bliźniego, nie będziesz go wyzyskiwał. Zapłata najemnika nie będzie pozostawać przez noc w twoim domu aż do poranka” (Kpł 19,13); Zob. Otto G. Oexle *Ubóstwo i opieka nad ubogimi około 1200 roku. Przyczynek do zrozumienia do-*

wpędzała ich w nędzę. Krytyka ta nasiliła się w czasach rozwoju manufaktur sukienniczych w XV, gdy św. Antonin z Florencji szczególnie potępiał wypłaty w towarze zamiast wypłat w pieniądzu⁴⁸. Podkreślmy jednak, że według średniowiecznych scholastyków poziom sprawiedliwej płacy określa rynek. Jak pokazał Gerald Odonis, autor często cytowanego w późnym średniowieczu *Komentarza do Etyki nikomachejskiej*, wysokość wynagrodzenia zależy przede wszystkim od tego, jak rzadkich umiejętności wymaga praca, podobnie jak cena dóbr zależy od ich rzadkości (*raritas*). Niesprawiedliwe natomiast są warunki odbiegające od przyjętych na rynku, gdy narzuca się je dyskryminowanemu pracownikowi (np. przybyszowi, osobie w szczególnie trudnej sytuacji ekonomicznej)⁴⁹.

W piśmiennictwie pełnego średniowiecza praca najemna kojarzona była z ubóstwem. Jednakże począwszy od połowy XIV w., gdy podaż siły roboczej spadła znacznie w związku z katastrofą czarnej śmierci, a stawki robotnicze w pewnych okresach były względnie wysokie, pracę rzadziej łączy się już z ubóstwem. To ostatnie zaczęto traktować raczej jako brak pracy i obciążenie dla społeczeństwa⁵⁰. W niektórych tekstach drugiej połowy XIV w., na przykład w traktacie *O kontraktach* Henryka z Hesji, połączenie ubóstwa i pracy utrzymywało się jednak nadal⁵¹.

Osobną grupę pracujących stanowili niewolnicy. Kościół w zasadzie akceptował instytucję niewolnictwa, zalecając jedynie ludzkie traktowanie niewolników i zabraniając sprzedawania niewolników do krajów islamu, szczególnie do Egiptu. Również Arystoteles w *Ekonomice* zalecał dobre traktowanie niewolników, głównie ze względów utylitarnych: korzyści właściciela osiąganego dzięki dobremu traktowaniu niewolników⁵². Kwestia ta miała znaczenie dla recepcji Arystotelesa w kulturze chrześcijańskiej, w której również postępowanie wobec niewolników poddawano w pewnym zakresie osądowi sprawiedliwości. W średniowiecznym komentarzu Pawła z Worczyna akcentuje się rolę sprawiedliwości jako przesłanki zapewnienia odpoczynku niewolnikowi⁵³. Teolodzy zalecali uwalnianie chrze-

browolnego ubóstwa Elżbiety z Turyngii, w: *Spółczesność średniowiecza. Mentalność – grupy społeczne – formy życia*, Toruń 2000, s. 147–179, zob. s. 150.

⁴⁸ R. De Roover *San Bernardino...* op. cit., s. 26; O. Langholm *The Legacy of Scholasticism...*, op. cit., s. 133.

⁴⁹ R. De Roover *San Bernardino...*, op. cit., s. 23–27; O. Langholm *The Legacy of Scholasticism...*, op. cit., s. 132–136.

⁵⁰ O. G. Oexle *Ubóstwo i opieka nad ubogimi...*, op. cit., s. 162; B. Geremek *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa 1989, s. 54 n.; J. Kłoczowski *Młodsza Europa...*, op. cit., s. 165.

⁵¹ Henryk z Hesji *Tractatus de contractibus*, pars I, cap. X (ed. Joannis Gersonis *Opera Omnia*, Coloniae 1483–84, vol. IV, k. 189 v).

⁵² W innym miejscu Arystoteles zaznacza, iż właściwie wobec niewolników nie ma mowy o sprawiedliwości czy niesprawiedliwości – podobnie zresztą jak w odniesieniu do niepełnoletnich dzieci (Arystoteles *Etyka nikomachejska*, 1134b).

⁵³ „Aliud documentum est tale: dominus seruis quandoque debet dare ocium, quandoque laborem. Patet, quia hoc est iustum”; cyt. za A. Słomczyńska *Krakowskie komentarze...*, op. cit., s. 147, wiersz 3–5.

ścijańskich niewolników. Uznawano to jednak za akt miłosierdzia, a nie obowiązek wynikający z przykazań (*praeceptum*)⁵⁴.

Podobnie jak w przypadku niewolników zasady sprawiedliwości miały ograniczony zakres zastosowania w odniesieniu do poddanych chłopów. Moralisci zalecali feudałom dobre traktowanie i opiekę nad chłopami, odwołując się do chrześcijańskiego miłosierdzia. Poddaństwo ograniczało jednak pole rozwoju etyki ekonomicznej w stosunkach wiejskich – etyka ta, nawiązując do greckiej koncepcji sprawiedliwości i pośrednio również do rzymskiego prawa cywilnego, z zasady zajmowała się stosunkami między stronami wolnymi i zdolnymi do równorzędnego określania swoich zobowiązań⁵⁵.

Przedsiębiorczość kupiecka (industria)

Teolodzy chrześcijańscy początkowo nieufnie odnosili się do zawodu kupca. Jak pisał Le Goff, zawód kupca należał do moralnie podejrzanym, obok prostytutki, sutenerów, oberżystów, rzeźników, żonglerów, histrionów, magików, alchemików, medyków, chirurgów, czy notariuszy⁵⁶. Źródłem takiej oceny była między innymi opinia Arystotelesa, zaprezentowana w *Polityce*, w której przedstawił on koncepcję człowieka żywionego przez naturę, a wymianę ekonomiczną przedstawił jako grę o sumie zerowej, w której zysk kupca oparty jest z zasady na czyjejs stracie⁵⁷. Gracjan w *Dekrecie* prawa kanonicznego nisko oceniał pozycję moralną tej profesji. Stopniowo jednak w prawie kanonicznym nasilała się tendencja do ochrony kupców⁵⁸. Istotną rolę odegrały również wzory kupców, którzy poświęcili zdobyty majątek ubogim lub Kościołowi i stali się przedmiotem kultu jako święci. Wymienić tu trzeba zwłaszcza patronów kupców, którzy zajmowali się handlem przez większą część życia: św. Godryka z Finchale, czy św. Ombodono z Cremony⁵⁹.

W drugiej połowie XIII stulecia dwóch teologów o wielkim autorytecie, zaprezentowało nowe podejście do problemu, byli to Tomasz z Akwinu oraz jeden z jego ideowych przeciwników, Henryk z Gandawy (współautor paryskich potępień też Arystotelesa z 1270 i 1277 r.)⁶⁰. Rozwiązując problem zysku w *Summie teologii* Tomasz wyjaśnił, iż ponieważ zysk sam w sobie nie jest ani zły, ani dobry,

⁵⁴ D. Qurini-Popławska *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu*, Kraków 2002, s. 68 n. i 74;

⁵⁵ O. Langholm *The Legacy of Scholasticism...*, op. cit., s. 120.

⁵⁶ J. Le Goff *Sakiewka i życie...*, op. cit., s. 59–60.

⁵⁷ Arystoteles *Polityka*, I, 1256 b.

⁵⁸ J. Gilchrist, op. cit., s. 57.

⁵⁹ Zob. D. Webb *A Saint and his Money: Perceptions of Urban Wealth in the Lives of Italian Saints*, w: W. J. Sheils i D. Wood (red.) *The Church and Wealth*, Oxford 1987, s. 61–73.

⁶⁰ O wkładzie Henryka z Gandawy do zagadnień ekonomicznych zob. O. Langholm, *Economics in Medieval Schools...*, op. cit., rozdz. X, s. 249–275; G. Todeschini *I mercanti e il tempo...*, op. cit., s. 354 n.

jego ocena zależy od celu, na jaki się go przeznaczają⁶¹. Zysk może więc być sprawiedliwy, z istotnymi zastrzeżeniami – musi być to zysk umiarkowany (*temperatum*) oraz przeznaczony na uczciwy lub konieczny cel: „gdy ktoś umiarkowany zysk, do jakiego dąży w handlu, obraca na utrzymanie domu, albo na pomoc dla ubogich lub na cele publicznej użyteczności, by społeczności nie zabrakło rzeczy koniecznych do życia; taki człowiek pragnie zysku nie jako swego celu, ale jako zapłaty za swoją pracę”⁶².

Św. Tomasz podważył tutaj uświęcony autorytetem Arystotelesa, stereotyp chciwego, skłonnego do nieuczciwości kupca, przeciwstawianego uczciwemu rolnikowi i rzemieślnikowi⁶³. Koresponduje to ze słowami Tomasza z komentarza do 21 rozdziału *Ewangelii św. Mateusza*. Akwinata objaśnia gniew Jezusa wypędzającego kupców ze świątyni nie jako potępienie zawodowej działalności kupców, ale jako reakcję na postawę ludzi stawiających handel na miejscu modlitwy – przede wszystkim niegodnych kapłanów kupujących dobrami duchowymi⁶⁴.

Z kolei Henryk z Gandawy wskazywał na wkład pracy kupca zwiększający wartość towarów oraz na zalety ważne w jego zawodzie, takie jak wiedza o rynku, dokładność i rzetelność, która przekłada się na reputację zawodową. Autor ten, podobnie jak św. Tomasz napisał kwestię dotyczącą zysku kupieckiego⁶⁵. (Była ona przepisywana bez podania imienia autora. Znajduje się również wśród anonimowych wybranych kwestii z dziedziny etyki ekonomicznej w jednym z rękopisów w piętnastowiecznych dominikanów wrocławskich⁶⁶). Główna teza tej

⁶¹ Tomasz z Akwinu *Summa theologiae*, pars II-II, q. 77, art. 4, ag 1 i s. contra.; w nawiązaniu do paleae z *Dekretu* Gracjana: Pseudo-Chryzostoma, św. Augustyna i Kasjodora (Por. *Concordia discordantium canonum*, pras I, distinctio 88, cap. 11–13).

⁶² Tomasz z Akwinu *Summa theologiae*, pars II-II, q. 77, art. 4; ed. *Suma teologiczna*, tłum. Feliks Bednarski OP, t. XVIII, Londyn 1970, s. 229–230; w oryginale: „sicut cum aliquis lucrum moderatum, quod negotiando quaerit, ordinat ad domus suae sustentationem, vel etiam ad subveniendum indigentibus, vel etiam cum aliquis negotiatiōni intendit propter publicam utilitatem, ne scilicet res necessariae ad vitam patriae desint, et lucrum expedit, non quasi finem, sed quasi stipendium laboris” (ed. Frommann-Holzboog, t. II, s. 624)

⁶³ „Tak więc widzimy u św. Tomasza pewną rehabilitację stanu kupieckiego w przeciwieństwie do nauki poprzednich myślicieli i moralistów, nawet takich jak Platon i Arystoteles” (F. Bednarski OP, *Uwagi*, w: Tomasz z Akwinu *Suma teologiczna*, t. XVIII, Londyn 1970, s. 342); Zob. S. Głębiński *Historia ekonomiki powszechnej*, Lwów 1939, t. I. s. 53; J. Gilchrist, op. cit., s. 53–58; O. Langholm *Economics in Medieval Schools...*, s. 228–229; G. Todeschini *I mercanti e il tempio...*, op. cit., s. 363 n.

⁶⁴ Tomasz z Akwinu *Lectura super Mattheum*, cap. 21, lec. 2 (ed. Frommann-Holzboog, t. V, s. 212)

⁶⁵ „*Utrum emere vilius et in contenti vendere carius sit peccatum*” (*Quodlibet* I, q. 40; ed. *Henrici de Gandavo Opera Omnia*, t. V, Lueven 1979, s. 213 n.)

⁶⁶ Rrkps BUWr IVF57, k. 93r–95r (w wersji rękopisu wrocławskiego, tytuł kwestii bzmii: *Utrum liceat emere aliquod vilius ut vendatur carius*); zob. M. Bukała *Zagadnienia ekonomiczne...*, op. cit., s. 107–108 i 170. Tekst z rkpsu IVQ57 wcześniej uważano za anonimowy; zob. opis rękopisu w pracy W. Seńki *Krakowska redakcja „De monarchia mundi” Falkenberga*, Wrocław 1986, *Textus et studia historiae theologiae in Polonia exultae spectantia*, t. XX, s. 30.

kwestii głosi, że praca wykonana przez kupca uzasadnia zysk osiągnięty dzięki różnicy poziomów cen na różnych rynkach. Duns Szkot, a za nim św. Bernardyn ze Sieny, podkreślali rolę kupców eksportujących i importujących towary (*mercantiarum apportatores*) oraz kupców detalicznych (*mercantiarum conservatores*). W średniowieczu zaszła więc istotna zmiana w postrzeganiu zawodu kupca przez teologów i kanonistów.

Normy etyki kupieckiej

W średniowiecznej etyce wypracowane zostały normy etyki kupieckiej, zawarte w licznych podręcznikach spowiedzi, które często obejmowały osobne fragmenty dotyczące kupców. Następujące praktyki uznawano za niedopuszczalne:

1) Prowadzenie handlu przez nieuprawnione do tego osoby (tzn. przez duchownych), w miejscach do tego nie przeznaczonych albo w święta (problemem średniowiecza była wielka ilość świąt, praktycznie co 3 dzień roku był świętem, ale już wówczas robiono tutaj wyjątki np. dla aptekarzy).

2) Wywóz niewolników chrześcijańskich do krajów niewiernych; handel z Egiptem bez pozwolenia papieskiego.

3) Oszukiwanie na wagach i miarach; sprzedaż towarów uszkodzonych, zepsutych lub wytwarzanych z ukrytym stosowaniem różnego rodzaju domieszek obniżających jakość; nieinformowanie o szkodliwości towarów niebezpiecznych dla zdrowia.

4) Wykorzystywanie niewiedzy podróżujących lub pielgrzymów przy ustalaniu cen znacznie odbiegających od aktualnie panujących na rynku.

5) Stosowanie różnych stawek cenowych przy wymianie barterowej i pieniężnej; wypłata wynagrodzeń w towarze zamiast w gotówce, z krzywdą dla pracowników.

6) Ustalanie wysokich cen poprzez znowę lub cen zaniżonych w celu eliminacji konkurencji.

7) Świadome kreowanie drożyzny poprzez wycofywanie towarów z rynku.

Pięć ostatnich punktów dotyczy praktyk naruszających zasadę „sprawiedliwej ceny”.

8) Oprocentowanie pożyczek nie uzasadnione szczególnymi „tytułami zewnętrznymi” (dozwolony był natomiast obieg wekslowy: *cambia per litteras realia de loco ad locum*, który był najczęściej stosowaną formą kredytu⁶⁷).

9) Stosowanie wyższych stawek przy sprzedaży kredytowej (zezwalano natomiast na umowy przewidujące zapłatę w cenie, jaka w przyszłości będzie obowiązywać na rynku w momencie zapłaty).

10) Niedozwolone prowizje dla maklerów handlowych.

11) Rozgłaszanie nieprawdziwych informacji na temat konkurencji.

⁶⁷ F. Braudel, op. cit., t. II, s. 119.

- 12) Płacenie wynagrodzeń i rachunków z opóźnieniem.
- 13) Nierzetelne prowadzenie ksiąg handlowych.
- 14) Zatajanie zysku przed współnikami.
- 15) Niegodne przeznaczenie zysku.

Zestawienie powyższe oparte jest głównie na podręczniku spowiedzi *Defecerunt*, autorstwa dominikanina św. Antonina z Florencji⁶⁸. Normy bezpośrednio związane z problemami ekonomicznymi uzupełniano o zalecenia dotyczące praktyk religijnych, jak również zawarcia małżeństwa⁶⁹. Zarysowany kodeks etyki kupieckiej pojawia się w bardzo podobnym kształcie również u wielu późniejszych, autorów nowożytnych, już nie teologów, ale przedstawicieli świata interesów, takich jak choćby Jacques Savary, autor książki *Le parfait negociant*⁷⁰.

Wzór sprawiedliwego kupca

Z przedstawionym kodeksem etyki kupieckiej wiązał się wzór etyczny sprawiedliwego kupca, szczególnie rozwijany w XV w. w tekstach św. Bernardyna ze Sieny i św. Antonina z Florencji. Wzór ten był obecny w kulturze XIV i XV w. Wypracowany został w kręgach scholastycznych. W częściowo zmodyfikowanej postaci występował jednak również w kulturze humanistycznej. Jak podkreślał Paweł Czartoryski, humanizm, mimo nowego filologicznego podejścia do studiów nad tekstami i krytyki scholastycznych form, w wielu swoich odłamach rozwijał idee scholastyków w zakresie etyki⁷¹.

Opublikowana w 2002 roku książka dotycząca średniowiecznej etyki ekonomicznej – praca Giacomo Todeschiniego *I mercanti e il tempio: La società cristiana e Il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo ed Eta Moderna* – poświęcona jest analizie wzoru etycznego sprawiedliwego kupca. Książka, której tytuł nie jest pozbawiony pewnej prowokującej ironii („cnotliwy krąg bogactwa”), pokazuje zderzenia postaw i idei w dziedzinie etyki ekonomicznej. Mam na myśli zderze-

⁶⁸ Antonin z Florencji *Defecerunt*, Köln 1469. Podręcznik był kopiowany m. in. przez wrocławskich dominikanów z XV w. (Rkps BUWr IQ31, IQ40) (M. Bukała *Zagadnienia ekonomiczne...*, op. cit., s. 176). O późnośredniowiecznej „etyce biznesu” zob. też R. De Roover *San Bernardino...*, op. cit., s. 11–12; G. Todeschini *I mercanti e il tempio...*, op. cit., szczególnie rozdz. VII (*Invertire: proteggere*) i rozdz. VIII (*Administrare: santificare*).

⁶⁹ Jak podkreśla G. Todeschini w oparciu o teksty św. Bernardyna ze Sieny (ibidem, s. 382–383).

⁷⁰ R. De Roover *San Bernardino...*, op. cit., s. 14.

⁷¹ Humanizm przyniósł przełom w dziedzinie filologii, języka, techniki przekładu, ale nie w interpretacji tekstów „przynajmniej w zakresie filozofii praktycznej nie zerwał z dawniejszą tradycją i obficie korzystał z jej wyników, co więcej nie potrafił, przynajmniej do końca XV w. dorównać poprzedniej twórczości w tej dziedzinie” (P. Czartoryski *Wczesna recepcja „Polityki”*, op. cit., s. 26); O koncepcjach ekonomicznych w czasach renesansu zob.: J. Schumpeter *History of Economic Analysis*, Trowbridge-Wiltshire 1972, s. 107–114 i 143–160; J. McGovern *The Rise of New Economic Attitudes – Economic Humanism, Economic Nationalism – During the Later Middle Ages and the Renaissance, A.D. 1200–1550*, „Traditio” 1970, 26, s. 216–253.

nie obecne w samej historii ewangelicznej, zderzenie między założeniami etyki chrześcijańskiej a wymogami gospodarki towarowo pieniężnej, wreszcie dostrzeżalne z perspektywy wieków zderzenia między chrześcijańskimi korzeniami europejskiej etyki ekonomicznej (których autor szuka cofając się aż do okresu patrystycznego), a wieloma współczesnymi nam postawami związanymi m.in. ze wspomnianym przez Todeschiniego we wstępie „niewolniczym dyktatem międzynarodowych korporacji”⁷². Autor omawia poglądy późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych autorów (po wiek XVI) na własność, posiadanie, używanie, darowizny, oraz wkład przedsiębiorczego kupca do dobra wspólnego. Dla wzoru sprawiedliwego kupca kluczowe znaczenie miało tu słowo *industria* wyrażające jego zalety zawodowe. Pochwała sprawiedliwego przedsiębiorcy oparta była na koncepcji wkładu przedsiębiorcy do dobra wspólnego (*bonum commune*). Podkreślano, że inwestowanie bogactwa, powiększanie ilości złota i srebra w obiegu, miało zasadnicze znaczenie dla rozwoju społeczności⁷³. Wiązało się to z rozbudowaną koncepcją etyczną owocnego używania (*usus*), której rozwój zainspirowany był przez trzynastowieczne dyskusje o własności (*dominium*) i używaniu (*usus*) prowadzone w ramach sporów o interpretację reguły franciszkańskiej. Przedstawiciele radykalnego odłamu spirytualistów podkreślali, iż ubóstwo polega nie tylko na wyrzeczeniu się własności, ale na ograniczeniu używania (*usus pauper*). Paradoksalnie właśnie zwolennicy idei radykalnego ubóstwa, przede wszystkim Piotr Olivi, wnieśli bardzo istotny wkład do etyki ekonomicznej. Nacisk na ocenę używania przeniesiony na pole etyki ekonomicznej prowadził do wniosku, iż posiadanie i gromadzenie bogactwa jest zgodne z etyką chrześcijańską, jeśli przeznaczenie i używanie bogactwa jest właściwie⁷⁴. Jak już zostało zaznaczone, posługiwano się tutaj pojęciem kapitału jako *ratio seminalis*, wprowadzonym przez Piotra Olivi. Za naganne uznawano ukrywanie ziarna, które powinno owocować, czyli bezowocną tezauryzację, która istotnie była wówczas hamulcem rozwoju ekonomicznego. Wzór sprawiedliwego kupca, przeciwstawiany więc był potępianym zachowaniom niewiernych, szczególnie bezużytecznemu gromadzeniu środków uzyskanych z lichwiarskiej działalności przez żydów⁷⁵.

⁷² Nie zgadzam się jednak z interpretacją K. Olendzkiego, który recenzując książkę formuluje tezę, iż właśnie sprzeczności w etyce ekonomicznej scholastyków konsekwentnie prowadzą do odhumanizowania ekonomii współczesnej (recenzja w „Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2003, 63, s. 189–194).

⁷³ Zob. rozdz. VII (*Invertire: proteggere*) i rozdz. VIII (*Administrare: santificare*), s. 311–486.

⁷⁴ P. Grossi *Usus Facti. La nozione di proprietà nella inaugurazione dell'età nuova*, w: O. Capitani (red.) *Una economia politica nel Medioevo*, Bologna 1987, s. 1–58. Zagadnienie to prezentuje szerzej G. Todeschini w swojej najnowszej książce: *Ricchezza francescana: dalla povertà vokmtaria alla società di mercato*, Bologna 2004 (niestety w chwili oddawania niniejszego tekstu do druku nie miałem jeszcze do niej dostępu).

⁷⁵ G. Todeschini *I mercanti e il tempo...*, op. cit., rozdz. VI (*Accumulare: sottrarre*). O żydowskiej etyce ekonomicznej zob. Idem, *La ricchezza degli ebrei: merci e denaro nella riflessione ebraica e nella definizione cristiana del fusiura alla fine del Medioevo*, Spoleto 1989.

W ujęciu scholastyków przedsiębiorca świadomie łączy troskę o własne interesy z przyczynianiem się do dobra publicznego poprzez inwestycje. Przy czym chodzi tu o inwestycje ekonomiczne, ale nie tylko, także o wspieranie różnych celów publicznych: darowizny na rzecz instytucji kościelnych i dobroczynnych, nie oprocentowane wkłady w „pobożnych bankach” (kasy pożyczkowe dla biednych – *montes pietatis*)⁷⁶, a niekiedy pożyczki udzielane państwu⁷⁷. Późnośredniowieczny wzór dominujący w etyce biznesu, był odmienny od wzoru opisywanego przez Maxa Webera, powiązanego z wpływem protestantyzmu, a szczególnie kalwinizmu⁷⁸. W „etyce protestanckiej” Webera, szczególne znaczenie miała oszczędność, która prowadziła do pierwotnej akumulacji kapitału. Tymczasem u autorów XV stulecia akumulacja postrzegana była raczej negatywnie – kojarzono ją z nieproduktywną tezauryzacją. Podstawową zaletą przedsiębiorcy było inwestowanie, wiązane ze cnotą hojności (*liberalitas*) opisywaną w IV księdze *Etyki nikomachejskiej* Arystotelesa)⁷⁹.

*

Pojawienie się wzoru sprawiedliwego kupca oraz wspomniane zainteresowanie średniowiecznych moralistów rolą pracy wyznacza ważny etap w historii rozwoju kultury europejskiej i stanowi istotny element dziedzictwa epoki. Uznanie pracy i przedsiębiorczości za etyczne uzasadnienie zysku (w kontekście analizy lichwy) stanowiły krok w kierunku zakwestionowania przekazanego przez tradycję antyczną obrazu świata. W tradycyjnym świecie Arystotelesowym istniała stała liczba ludzi, towarów i pieniędzy, dobra ekonomiczne były przede wszystkim uzyskiwane z natury, a wymiana ekonomiczna była grą o sumie zerowej⁸⁰. W późnym średniowieczu na polu etyki zarysował się nowy obraz życia gospodarczego, w którym akcentowano rolę pracy i przedsiębiorczości jako źródeł bogactwa⁸¹.

MEDIEVAL ECONOMY ETHICS

Medieval economics and economy ethics were closely interconnected. Ethical issues inspired scholastic masters to conduct economic analysis. These issues were present in two types of scholastic texts: 1) in theological treatises and summas as the part of practical theology; 2) in

⁷⁶ M. G. Muzzarelli *Il denaro e la salvezza. L'invenzione del Monte di Pieta*, Bologna 2001.

⁷⁷ J. Kirshner *Storm over the »monte comune«: genesis of the moral controversy over the public debt of Florence*, „Archivum Fratrum Predicatorum” 1983, 53, s. 219–276.

⁷⁸ M. Weber *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin 1994.

⁷⁹ O znaczeniu cnoty hojności w myśli ekonomicznej Arystotelesa zob. W. Campbell *The Old Art of Political Economy...*, op. cit., s. 39 n.

⁸⁰ Zob. Arystoteles *Polityka*, 1258 a

⁸¹ Kwestię tę rozwijam w artykule recenzyjnym dyskutując z tezami D. Wood, zob. M. Bukała *Economic Thought in the book by Diana Wood „Studi Medievali”* 2004, 45/2, s. 953–962.

commentaries to Aristotelian moral philosophy, especially to „Nicomachean ethics”, „Politics”, and „Economics”. The main sources of medieval economic ethics were: the Bible with patristic theology, canon law (influenced by civil law), and Aristotelian moral philosophy. These sources are symbolized by the two images. The „Nicomachean ethics” presents the image of a merchant who throws out his goods during the storm, which symbolizes economic compulsion. The Gospel shows the image of the Jesusko driving out merchants from the Jerusalem Temple which was considered in discussions about merchant ethics. In the field of economic ethics medieval authors primarily dealt with key issues of property, just price and usury. Late medieval appreciation artisan’s labour and merchant’s enterprise (*industriu*) as sources of wealth rejected Aristotelian static paradigm, in which wealth was obtained primarily from nature and economic exchange was a game with zero result.